

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XVI

Neşir Heyeti - Editorial Board
Halil İNALCIK - Nejat GÖYÜNÇ
Heath W. LOWRY - İsmail ERÜNSAL
Klaus KREISER - A. Atilla ŐENTÜRK

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XVI

Sahibi: **ENDERUN KİTABEVİ** adına İsmail ÖZDOĞAN

Tel.: (0212) 518 26 09

Yazı İşleri Sorumlusu: Nejat GÖYÜNÇ

Adres: İmam Hüsnü Çıkmazı 35/3, 81130 Üsküdar - İST.

Tel.: (0216) 333 91 16

Dizgi: İlhami SORKUN

Tel.: (0212) 511 04 26 - 62

Basıldığı Yer: FATİH OFSET

Tel.: (0212) 501 28 23

Adres: **ENDERUN KİTABEVİ**, Beyaz Saray No. 46, 34490 Beyazıt - İST.

MUFASSALDAN İCMALE

Feridun M. EMECEN

Bugün Tahrir defterleri üzerinde yapılan çalışmaları iki grupta toplamak mümkündür. Bunlardan ilki defterlerin aynen neşri, diğeri ise bunlara dayalı olarak yapılan bölge tarihi araştırmalarıdır. Yapılan neşirlerin gerek faksimile, gerekse latin harflerine aktarılmış şekilleri olsun hem mufassal hem de icmal türü defterler üzerinde yoğunlaştıkları malumdur. Türkiye’de H. İnalçık’ın öncü çalışmasının¹ ardından yurt içinde ve yurt dışında bu kabil neşir faaliyetleri hız kazanmıştır. Ancak yapılan neşirlerin belirli bir standardı yakalamamış olması dikkat çekicidir. Bu noktada, sırası gelmişken birkaç hususu hatırlatmak gerekmektedir: Herşeyden önce, defterlerin özellikle yeni harflere çevrilirken, tamamının verilmesi ve bilgi tasarrufunda bulunulmaması icab eder.² Yine bu tür çalışmalarda

1 *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Ankara 1954. İlk defterlerin neşri hususunda daha 1940’lı yıllarda Türk Tarih Kurumu’nun aldığı karar çerçevesinde hazırlanan bu defter dışında, G. Kaldy-Nagy de Budin defterini yayımlamıştı (Ankara 1971)

2 G. David yapılan neşirlerde, "... aileler uzun vadede takip edilmediği için, yani aile rekonstrüksiyonu mümkün olmadığı için adların dökülmesini genel olarak" gereksiz bulmaktaysa da ("Tahrir Defterlerinin Neşri Hakkında Notlar", *Osmanlı Araştırmaları* XIII, 1993, 45-46), neşir olunca bu bir zaruret olarak ortaya çıkmaktadır. Bu gibi adların özelliklerine ve önemlerine daha önce işaret edildiği gibi (F. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, İstanbul 1991, s. 149-155) bunlar bugün farkına varılmayan çok farklı sahalarda çalışanlar için önemli olabilirler. Defterlerin neşri yapılırken bunun tam olarak gerçekleştirilmesine mutlaka itina göstermek gerekir. Aksi takdirde yapılan neşir hiçbir zaman tam olmaz ve asli kaynağa tekrar dönmeyi gerektirir.

aslî metinlerin ilâve edilmesi de yerinde bir davranış olacaktır. Öte yandan neşir sırasında nâşirin karşılaşılabileceği zorlukları yenmesi, her şeyden önce defterlerin tâbir yerinde ise "ruhuna" vâkîf olmak ve kâtibin mantığına âşina olmak ile mümkündür. Dolayısıyla basit bir ameliye gibi görünen neşir faaliyeti bu yönüyle nâşirde, tecrübe sahibi olmak, defterler üzerinde mümârese kesbetmek ve yan disiplinlerle kollektif bir çalışma içinde bulunmak gibi özellikleri hâiz olmasını zarûrî kılar. Ayrıca neşir için seçilen ve muhtelif nüshaları olan defterler için sadece tek bir nüsha üzerinde durmak ve diğer muhtelif tarihlerde yapılmış tahrirlerin neticelerini aksettiren defterleri gözardı etmek hiç şüphesiz nâşir için en büyük hendikaptır. Karşılaştırmalı, titiz bir çalışma yapılması, sağlıklı bir neşir için elzem görünmektedir. Binâenaleyh, yapılan neşirlerin de defterin tamamını yansıtmamasını belirtmeye gerek yoktur zannedirim.

Karşılaştırmalı neşir deyince, birbirine bağlı olan ve hususiyetleri az çok ilgili sahalarda çalışanlar tarafından bilinen "mufassal" ve "icmâl" türü defterler karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla mufassal-icmâl ilişkisinin bazı hususiyetlerini belirtmek önem kazanmaktadır. Nitekim neşirler bir tarafa, yapılan bölge tarihi araştırmaları yahud dolayısıyla bu kaynaklardan istifade edilen sosyal ve ekonomik tarih ile ilgili ilmî çalışmaların bazılarında, belki de daha kolay geldiği için icmâl bilgilerinin kullanılması, başka bir nüshaya bakılmaması, hiç şüphesiz konunun önemini daha da artırmaktadır.

Bilindiği gibi defterhanenin üç temel defter serisini, Osmanlı bürokrasisinin sınıflandırmasına göre, mufassal, icmâl ve ruznamçe defterleri teşkil eder.³ Bunlardan ilk ikisi doğrudan Tahrir sistemine bağlıyken, diğeri bu ikisine dayalı ve timar sistemi ile ilgili muamelelâtı ihtiva etmektedir. Ancak tahrir sistemi sadece timar sistemine esas olan kayıtların tesbitini değil, aynı zamanda vakıflar, bazı böl-

3 Bu hususta bk. F. Emecen, "Sefere Götürülen Defterlerin Defteri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, s. 242-243.

gelerde yürükler ve geri hizmet kıtalarını teşkil eden piyade-müsellem çiftliklerinin sayımlarını da içine alır. Bölgelerin durumlarına göre bu tür sayımların sonuçları bazen dört ayrı defter halinde karşımıza çıkabilmektedir.⁴ Şüphesiz dörtlü defter anlayışı, tahriri maksatlanan bölgenin bütün vergi ve gelir kaynaklarının kapasitesini tesbite imkân verdiği gibi, bürokratik muameleleri kolaylaştırmada pratik bir uygulama hususiyeti de taşımaktadır. Burada sözü edilenler, "mufassal" denilen kayıtları havi defterlerdir. Bunların toplu sonuçlarını içine almak üzere hazırlanan ve "icmâl" adı verilen defterler tamamıyla pratik kullanma amacına matufturlar. Nitekim defter emini bürosunda yapılan işlemleri gösteren ve genellikle arz tezkipleri üzerinde yer alan muamele kayıtları, esas olarak mufassal, ancak çoğu defa timar ile ilgili konularda icmâl defterlerine dayalı olarak düşünülmüştür.⁵ O halde bu tür defterlerin defterhanedeki işlemler bakımından çeşitlenmesi, mukayeseli çalışmalar açısından araştırmacılar için oldukça faydalı olabilmektedir. Mufassal-icmâl münasebeti ve özellikleri bu çerçevede içinde, yapılan çalışmalar da nazarı dikkate alındığında, özel bir önem taşımaktadır.

Şu halde, defterhanenin mufassal ve icmâl türü defterleri doğrudan birbirine bağlı bulunmakla birlikte, ruznamçe⁶ bu ikisinden daha farklıdır. Genel olarak Mufassal türü defterler, icmâllerin aslını oluşturur; ancak bazen icmâller yapılacak yeni tahrirlerde, timar ile ilgili meseleler için esas kabul edilir ve bu haliyle de yeni mufassal defterin hazırlanmasında yardımcı kaynak özelliği kazanır. Mufassal tipi defterler ister timar sisteminin ana kademelerine, yani has,

4 Mesela bk. F. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 3, 5-10.

5 Defter emini ve bürokratik işlemler için bk. E. Afyoncu, "Defter emini", *Diyanet İslam Ansiklopedisi* = (DİA) IX, 91-93; a.mlf, "Defterhane", DİA, IX, 100-103.

6 Bu tür timar ruznamçeleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ayrı bir tasnif halinde bulunduğu gibi diğer çeşitli tasniflere dağılmış defter parçalarına da rastlanmaktadır. Bu defterler için bk. A.D. Howard, "The BBA Ruzname Tasnifi: A New Resource for the Study of the Ottoman Timar System", *Turkish Studies Association*, X/1 (1986), 11-18.

zeamet, timara göre, ister idarî taksimat şekline göre tertib edilmiş olsun detay bilgiler verir. Belki de buna bağlı olarak icmâl türü defterler özellikle XVI. yüzyılın ilk yarısında yeni bir bürokratik gelişme çerçevesinde iki şekilde görülür. Bundan önceki XV. yüzyıla ait icmâl türü defterler, timar sistemi içinde teşkil edilmişken,⁷ özellikle Kanunî devrinin başlarından itibaren bu tarzda yeni bir pratik anlayışın teşekkülüne şahit olunmaktadır.

Bu tür, doğrudan mufassal defterlerin tertibi üzere, sadece reaya isimleri ve vergi cins ve dökümü ihmal edilerek, aynı zamanda diğer çeşit tahrir sonuçları, yani evkaf, yörük tahrirleri de eklenerek hepsinin toplam sayıya müteallik neticelerinin hesaplanıp kendi mantığı çerçevesinde, sınıflandırılması ve adeta tablolaştırılmasıyla ortaya çıkmış ve merkezde pratik kullanma maksadı ile hazırlanmış icmâllerdir ki, bunlara "mufassal-icmâller" adını verebiliriz.⁸ Diğeri ise, örneğine daha önceki dönemlerde de rastlanan timar sistemi üzere hazırlanmış timar icmâl defterleridir. Bu tür defterler tek olduğu gibi, genellikle yakın üç-dört sancağı içine alanlarına da rastlanır.⁹ Bunlar arasında da şekil hususiyetleri bakımından farklı nitelikte olanlar vardır. Bazıları idarî teşkilata göre timarları gösterir; bazıları da doğrudan timar kademelerine göre sınıflandırılarak timarları yansıtır. Her ne şekilde olursa olsun bunların ortak özelliği, timar kademelerine göre sınıflandırılarak timarları yansıtır. Her ne şekilde olursa olsun bunların ortak özelliği, timar sahiblerinin kimliklerinin ve niteliklerinin önem kazanması keyfiyettir. Timar sahibinin ismi, müştereki, timarların parçalanması, hisseler bu tür defterlerde muhteviyatı oluşturur.

7 Mesela BA, Maliye Defterleri, nr. 152'de II. Bayazid devrine ait Anadolu sancaklarının toplu icmalleri timar esasına göre hazırlanmıştır.

8 Bu tür mufassal-icmâller Kanuni dönemi başlarının ihtiyaçları çerçevesinde hazırlanmıştır. Bunlardan Anadolu vilayetine ait olanının neşrine başlanmıştır: *438 numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri*, I. Ankara 1993, (Tıpkı basım).

9 Mesela bk. TD, nr. 72. Bu defter, Saruhan, Biga ve Karasi'yi içine alır, timar sahiplerine göre tertip edilmiştir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz mufassal-icmâl türü defterler, yapılan tahrirlerin, yaya-müsellem tahriri hariç, bütün toplu neticelerini aksettirirler. Bu özellikleri dolayısıyla bu defterler bazen tek başına bir mufassal defterden daha fazla bilgi ihtiva ederler. Nitekim elde bir tek mufassalı bulunan, vakıf veya yörük defterleri olmayan herhangi bir bölgenin bütün hususiyetlerini bu tür defterlerden bulmak mümkün olabildiği gibi, bunlarda yer alan toplu rakamlar, pratik gayelerle yapılmış ana ve detay listeler, araştırmacı için oldukça faydalı olabilmekte ve bölgenin bütününe genel olarak görebilme ve karşılaştırabilme imkânına kavuşturabilmektedir. 1520-1530 dönemine ait tahrirlerin ana neticelerini gösteren sözkonusu defterlerin örneklerine ise, sadece Kanunî döneminin zikredilen yılları arasındaki dönemde rastlanmaktadır. Bunlar tamamıyla bu döneme ait bir uygulamanın ürünüdür ve Osmanlı devletinin bütün ana mali kaynaklarının toplu olarak yansıtılması, dolayısıyla ileriye yönelik planlamalara temel teşkil etmeleri amacıyla hazırlanmıştır. Daha sonraki devirlerde bu tür bir ameliyeye rastlanmamaktadır. Yalnız XVII. yüzyılda avarız defterlerinin toplu icmalleri bu anlayışın farklı bir tatbiki-dir.¹⁰

Yukarıda bahis mevzu mufassal-icmâller Anadolu beylerbeyliğine ait olup birbirinin devamı olan Başbakanlık arşivindeki 438 ve 166 numaralı defterler, Karaman-Rum beylerbeyliğine ait 387, Rumeli beylerbeyliğine ait 370 ve 167, Diyarbekir-Şam-Dulkadir bölgesine ait 998 numaralı defterlerdir.¹¹ Dolayısıyla bunlar o dönemdeki tahriri yapılan bütün Osmanlı sancaklarını ihtiva etmektedirler ve Osmanlı memleketlerinin tam bir panoramasını vermektedirler. Kanaatimizce bu defterler külliyyâtının evvel emirde neşri, tek tek mufassal defterler üzerinde duruluncaya ve bunların bilgileri

10 Bu tür defterlere XVII. yüzyıldan itibaren rastlanır, örnekler için bk. F. Emecen, "Kayacık Kazası Avarız Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, XII (İstanbul 1982), 159-170.

11 998 numaralı defterin tarihi için bk. M. Ali Ünal, *XVI Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 5-6.

kullanıma sunuluncaya kadar, Osmanlı ülkesinin hemen tamamını içine almaları ve bunların toplu neticelerini göstermeleri, dolayısıyla bütünüün doğrudan kendisi hakkında ilk bilgileri sağlamaları açısından âciliyet kazanmaktadır. Bu defterler, yaklaşık on yıllık bir tarih dilimindeki tahrirlerin neticelerini aksettirdiklerinden Kanunî dönemi başlarında Anadolu ve Rumeli'nin sosyo-ekonomik tarihi ana hatlarıyla ortaya çıkmış bulunacaktır.

Nitekim bu fikir çerçevesinde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, 438 no'lu olup Anadolu beylerbeyliğine ait bazı sancakları içine alan defterin tıpkı basımı, başına H. İnalçık tarafından yazılan bir giriş ve sonuna ilâve edilen bir indeks ile neşredilmiş bulunmaktadır.¹² Diğer defterlerin de ya bu şekilde veya yeni harflerle sağlıklı bir şekilde yayımlanmasının yerinde olacağı aşîkardır. Bilhassa ikinci tür çalışma, söz konusu defterlerden istifade edemeyecek veya onların yazısını okuyamayacak pek farklı ilim dallarına mensup ilim adamları ve araştırmacılar düşünülecek olursa, daha faydalı gibi gözükmektedir. Ayrıca bu bölgelere ait detay tahrir defterlerinin yani mufassalların da bulunduğu göz önüne alınırsa, bunlarla yapılacak karşılaştırmanın yapılan neşirin değerini artıracığı ve onu daha sıhhatli kılacağı şüphesizdir. Aslında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde başlatılan bu proje, çok önceleri İ. Şahin ile tarafımdan tasarlanmış ve başta DPT olmak üzere bazı vakıflara sunulmuştu. Daha sonra Arşiv'de ekip olarak görevlendirildiğimiz sırada bu konu yeniden gündeme getirilmiş ve M.Ç. Varlık ile Y. Halaçoğlu'nun katkılarıyla olgunlaştırılmıştır. Söz konusu ekip başta yapılan planlama çerçevesinde, öncelikle Rumeli beylerbeyliğinden başlayarak 370

12 H. İnalçık, bu defterin başına yazdığı girişte, söz konusu defterin genel muhasebe icmâl defteri olduğunu belirtir ve bu adla anar. Ona göre bunlar 1517-30 yılları arasında genel gelir kaynakları ve giderlerini tesbit etme ihtiyacından doğmuştur ve bu döneme has uygulama olarak gerçekleştirilmiştir. (s. 6-7) Sadece timar sahiplerine göre değil bazı sancakların yine yukarıdaki defterlere uygun sistem dahilinde icmâllerinin (vakıf kayıtları hariç) bulunduğunu belirtmeliyiz. Dolayısıyla bu tür defterlerin "mufassal-i icmâl" şeklinde anılması tercih edilmiştir.

ve 167 no'lu defterleri esas almış ve bunlardan 370 no'lu defteri yeni harflere çevirerek yayıma hazır hale getirmişti. Bu çalışma şu anda diğer yapılan çalışmalarla birlikte idarecilerin insafına terkedilmiş durumdadır. Bu çalışmalar sırasında ilgili sancakların toplu neticele-ri tek tek mufassal defterlerle karşılaştırılıp kontrol edilmiş, bu yapılırken, bugün bu defterler üzerinde karışık ve çapraşık izahlarla açıklanmak istenen güvensizliğin çoğu defa aslında oldukça basit sebeplere dayandığı, dolayısıyla bütün tahrir sisteminin adeta kâtib hatalarına kurban edildiği, örnekleriyle görülmüştür. 370 no'lu defteri hazırlayan kâtiblerin mufassallardaki bilgileri kullanırken veya aktarırken birçok hatalar, hatta satır atlamaları, yakıştırmalar, okuyamamaktan ileri gelen resm etmeler yaptıkları tesbit edilmiştir. Bu bakımdan gerek icmâl ve gerekse merkezde temize çekildiğini bildiğimiz mufassal defterlerde rastlanan ve araştırmacıyı şaşırtıp türlü izahlara sevkeden toplama yanlışları, hatalı kayıtlar bu gözle yeniden tahkikten geçirilmelidir. Burada hazırlığının tarafımızdan yapıldığını belirttiğimiz 370 no'lu defterdeki hatalardan bazı örnekler vermek istiyoruz: TD. 370'deki Edirne mahalleleri ile ilgili kısma bakıldığında burada "Cema'at-i Pulya Katalan" şeklinde bir birim görünmektedir. Edirne'deki yahudi cemaatleriyle alâkalı bu kısmı mufassal defterle karşılaştırdığımızda, kayıt şöyledir: "Cemâ'at-i Pulya, Katalan cemâ'atinden ifrâz olunmuşdur, ammâ haracların bile verirler" (TD, nr. 77, s. 40). Yine Edirne mahallelerinden "Veled-i Kahtafi" tarzında yazılan mahalle, mufassalda, "Veled-i Kâhtalu" şeklindedir (TD, nr. 494 ve 1000). "Mahalle-i Hacı Murad", "Has Murad"; "Temür Koğa", "Temür Boğa"; "Sıpkıncı", "Çanakçı"; "Furuncu Doğan", "Korucu Doğan"; "Cullâh Hacı", "Hallâc Hacı"; "Çırakçı", "Tarakçı"; "Mescid-i Fakir İbrahim Paşa", "Mescid-i duhter-i İbrahim Paşa"; "...ve Alagöz b. Çukacı Murad ve hucerât", "Alagöz Çukacı, mücerredân der-hücerât-ı Kürd Abdullah" tarzında kayıtlıdır. İcmâlde, Sinan Paşa vakfına ait Işıkpınar köyü ile ilgili kayıt noksan bırakılmış, "tâbi-i Kızılağaç" yazıldıktan sonra herhangi bir

kayıt ilâve edilmemiştir. Halbuki TD. nr. 127'deki kayıt şöyledir: ".. tâbi'-i Kızılağaç, sâbika mezra'a imiş, onbeş yıl var imiş haymanadan ba'zı kâfirler gelüp cem' olup köy olmuşlar, mezkûr Sinan Paşa vakfı yazılan Obruklar nâm karye sınırunda yerleşüp haracların hı-zâne-i âmireye ve sâir rüsûmu ve ispençlerin mezkûr vakfa verirler." Bu oldukça mühim kaydın icmâlde atlanması, bu tür defterlerden istifade edeceklerin mutlaka mufassal defterlerle karşılaştırarak çalışmaları zaruretini ortaya koymaktadır.

Bu arada söz konusu defterlerin niteliği üzerinde güvensizliğe, daha doğrusu defterlerin ne olup-olmadıkları, tahrir verilerinin sınırları üzerinde son zamanlarda giderek artan tahfif yollu fikirler dikkati çekmektedir. Kanaatimizce bunlar, defterlerin vasıflarını sağlıklı bir şekilde anlamadan defterlerdeki verileri kesin ve tek olarak kabul eden çalışmalara muhatab kabul edilmelidir. Defterlerin sağlıklı ve mümkün olduğunca doğru neşirleri, bu gibi spekülâtif fikirleri bertaraf edecek, çok değişik sahalarda çok farklı dalları ilgilendirecek, sadece adedî değil sosyal muhtevâsı bakımından ileride daha da önem kazanacak hatta bugün farkına varılmayan yeni bilgi sahalalarına zemin hazırlayacak çok kıymetli bir kaynak külliyatını ilim âlemine kazandıracaktır.